

BRIGADA U BICI NA NERETVI

Na savjetovanju u Vrhovnom štabu NOVJ, održanom 8. februara 1943. godine u Duvnu, odlučeno je da Operativna grupa divizija produži nastupanje na jugoistok.¹⁵² Po tom planu 7. banijska divizija trebalo je prethodno da preda položaje na Oštrelju i Osječnici 4. krajiškoj diviziji, a zatim da preuzme ulogu zaštitnice Operativne grupe divizija NOVJ na pravcu: Drvar—Glamoč—Šujica—Prozor—Neretva. Od Prozora trebalo je da nastupa sa 3. udarnom divizijom u Hercegovinu.

Za ostvarenje navedenog plana Vrhovni štab je odmah, 8. februara 1943. godine, obavijestio Glavni štab Hrvatske:

»Znajte da Jakšić (misli na 7. banijsku diviziju — Lj. Đ.) mora biti zaštitnica za transport ranjenika, kojih ima ogroman broj, a naša I, II i III divizija počele su djelovati ofanzivno da bismo proširili prostoriju i smjestili ranjenike i izbjeglice ..,«¹⁵³

Zadatak je prenesen štabu 7. banijske divizije u Drvaru 9. i 10. februara 1943. godine. U to vrijeme 4. krajiška divizija, kao i čitav 1. bosanski korpus, bili su zauzeti borbama u Grmeču. Zato je čitava 7. banijska divizija ostala i dalje na položajima Kolunić—Oštrelj i rijeka Una—Drvar, sve do 14. februara.

Od Drinića, Kolunića i Oštrelja 7. banijska brigada je krenula 14. februara, prošla kroz Drvar i zanočila u s. Mokronoge. Tu su se borci, prvi put poslije s. Hrgara i s. Gorijevca, ugrijali i nahranili u toplim kućama. Ovdje

¹⁵² Hronologija, str. 417.

¹⁵³ Zbornik I/8, str. 39 i IV/10, str. 116.

valja imati na umu da je čitava 7. banijska divizija, kao i njena 7. brigada, postala posljednja zaštitnica Operativne grupe divizija NOVJ, ranjenika i izbjeglica. Zbog toga je na svom putu preko bojišta, kao zaštitnica, stalno nailazila na srušena i popaljena, a uz to napuštena i prazna sela. Ipak, za vrijeme bavljenja u okolini Drvara do Glamoča, hrana se malo popravila. Bilo je kruha od raži i zobi, ali i tople juhe sa govedim ili ovčijim mesom. Komore su se popunile rezervom ovaca i goveda za narednih nekoliko dana.

Sutradan, 15. februara, nastavljen je pokret iz s. Mokronoga. Kod s. Prekaja prestala je cesta, a dalje se nastavlja obična kozja staza, koja je bila blatnjava i s krupnim kamenjem. To je predstavljalo veliki napor, a posebno za bosa borce, kojih je bilo više nego obuvenih. Pored toga, okolno kraško zemljište bilo je bez šume. Srećom, oblaci su onemogućavali neprijatelju da upotrebljava avijaciju.

Kolona brigade išla je uporedo sa kolonama izbjeglica i teških ranjenika Centralne bolnice Vrhovnog štaba NOVJ. Tu su i prvi bolesnici od pjegavog i trbušnog tifusa. Sve njih nose borci, zarobljeni domobrani i Talijani. Dio izbjeglica se odvaja i okreće put Bosanskog Grahova i Lici, nadajući se da će se tim putem lakše vratiti u Liku, Kordun i Baniju.¹⁵⁴ Na putu 7. banijske brigade redaju se sela: Prekaja, Brdo, Motike, Roire.

Pošto je u selu Rore vladala epidemija tifusa, brigada je produžila pokret po noći do s. Popovići. S obzirom na nepoznat teren, borci su upozoreni na budnost i pojačanu bezbjednost. Gusto nabijeni u kućama, borci brigade su prenoćili u s. Popoviću. Narednog jutra, 16. februara, nastavljen je pokret preko Glavice i Glamočkog Polja do s. Dubrave, ispod planine Vitoroga.

U s. Dubrave brigada je dobila jedan dan i dvije noći toliko potrebnog odmora. Za to malo vremena trebalo je mnogo šta učiniti. Prelazilo se na jako krševit, pust i bezvodan teren. Stanovništvo je ovdje miješanog nacionalnog sastava, pod utjecajem raznih političkih struja, a sada, u

154 Hronologija, str. 418 bilježi: »12. februar. Oko 6.000 izbjeglica iz Korduna i Banije, povlači se pred neprijateljskim terorom, stiglo u Glamočko Polje (oko 4.000) i Livno (oko 2.000).«

ratu, (podijeljeno je i »rastrgano« između ustaškog, četničkog, talijanskog, djelomično (separatističkog muslimanskog i partizanskog utjecaja.

U s. Dubrave, na primjer, jedan broj seljaka je otišao u četnike, dok su iz jednog zaseoka ustaše protjerale Srbe i u njihove kuće naselili Hrvate iz okoline Duvna. Sada ni jedni ni drugi ne znaju kako da se drže prema partizanima koji su tu razmješteni. Općenito, preovladava pustoš, bijeda, glad, zaostalost, slaba higijena, pa su prvi simptomi tifusnih oboljenja bili opasniji od svih ranijih napornih marševa, noćivanja pod vedrim nebom na snijegu i — čak od gubitka vjernih, borbenih i dragih drugova! I oproštaj od banijskog naroda, koji je dijelom produžavao za Livno i ka Bosanskom Grahovu u pravcu Like, a dijelom nazad, za Banijskim NOP odredom, u pravcu Une i Banije.

Znalo se da je neprijatelj prešao preko Banije, ali se nije zadržavao nakon »čišćenja«. Grupe boraca, ostale na Baniji, doživljavale su ponovo organizovanu borbu.¹⁵⁵ Zato je i nekoliko puta Vrhovni štab NOVJ ponavljao naređenje da se Banijski odred vrati nazad. Sa odredom se vraća i dio izbjeglica.¹⁵⁶ Rastanak sa banijskim izbjeglicama bio je i konačni oproštaj sa porodicama, rođacima, prijateljima i drugovima, oproštaj sa Banijom . . .

Odmor u s. Dubrave ispod planine Vitoroga dobro je došao, kao kiša poslije duge suše. Odmor u toplim kućama, minimalne higijenske mjere, relativno bolja ishrana iz sledovanja od Komande vojnog područja Glamoč, povratila je borce i brigadu. Održavaju se partijski i skojevski sastanci, konferencije sa cjelokupnim sastavima jedinica. Sve je to pomoglo komandovanju u otklanjanju posljedica proteklih teških dana, dana borbi, marševa i stradanja. Popuna iz ešelona banijskih izbjeglica dobro je došla.

Zamjenik načelnika Vrhovnog štaba NOVJ u izvještaju od 16. februara 1943. godine napisao je da 7. banijska

155 Dragan Studen, zbornik »Sedma banijska divizija«, str. 470.

156 Dušan Jandrić, isto, str. 239.

divizija ima oko 3.000 boraca i rukovodilaca,¹⁵⁷ nakon posljednje popune iz ešelona izbjeglica kod Glamoča. Prema jednom podatku od 18. februara 1943. godine 7. banijska divizija imala je 3.800 do 4.001 borca, a 7. banijska brigada oko 1.200 ljudi. Bilo koji od pokazatelja o brojnom stanju banijskih jedinica da je tačan, posljednja popuna jedinica u toku IV (Bitke na Neretvi), a kasnije i V neprijateljske ofanzive, izvršena je u širem rejonu Glamoča.

Nakon toga, kroz čitav tok ovih velikih bitaka NOVJ, jedinice su se samo osipale, stalno angažovane u borbi. Svakako da su se gubici u proteklim borbama, i pored popune u kvantitetu, odražavali na ikvalitet banijskih jedinica. Guibici prekaljenih boraca nisu mogli biti nadoknađeni. Ipak, novi borci, iako neiskusni u borbi, ojačali su sve dijelove brigade.

Uz borbene napore, slaba odjeća i obuća, rijetki topli ili bilo kakvi obroci na velikoj zimi, postali su stvarnost u ovom dijelu Bosanske krajine. Samo vjera u osnovni cilj, pravednost naše borbe i uvjerenost u konačnu pobjedu, omogućili su prilagođavanje banijskih boraca i najminimalnijim uslovima za opstanak.

Tokom 18. februara 7. banijska brigada se kretala na čelu 7. banijske divizije. Ispred nje je planina Vitorog, vododelnica između Jadranskog i Crnomorskog sliva. Granica hidrografskog sistema načinila je svojevrsni kompromis na širokom kraškom platou. Miješanje mediteranske i kontinentalne klime ušlovalo je ovdje veoma česte i iznenadne meteorološke promjene i pojave, kada se, varljivo vedro i naizgled mirno vrijeme, za čas pretvara u fijuk vjetra, nalet tamnih oblaka sa olujom i teškim mećavama.

Penjući se ka Hrblijinama, na planinu Vitorog, 7. banijska brigada je ušla u jednu takvu mećavu. Osmo banijska brigada i štab 7. banijske divizije bili su prisiljeni da se vrata u Glamočko polje, dok je 7. brigada, uz natčovječanske napore, uspjela da se kroz mećavu oko ponoći doka-pa rijetkih i malobrojnih koliba Babića i Marića košara na samom Vitorogu. Vjetar je na visinama bio slabiji, a

157 Zbornik II/8, str. 85.

pastirske kolibe pružale su ipak mogućnost predaha i nekoliko časova sna.¹⁵⁸

Jutro 19. februara osvanulo je vedro i sunčano. Sunce i topao doručak sa dovoljno ovčijeg mesa, djelimično su izbrisali sjećanja na teškoće prethodnog dana i noći u mećavi. Tokom dana brigada se spuštala obroncima planine Vitoroga južno od Zlosela i stigla u Gornji Malovan. Ovdje je trebalo da sačeka 8. banijsku brigadu i štab 7. banijske divizije. Međutim, oni su toga jutra tek ponovo krenuli iz s. Dubrava i Glamočkog polja — i to putem preko Korićna Dolca — i izbili ispred 7. brigade u Ribičko Polje.

U Gornjem Malovanu nalazila se manja partizanska jedinica neke vojnoteritorijalne komande. Preko njih borci su se orijentisali na terenu. Prema sjeveru vidio se Banijcima već po zlu poznati, suncem obasjani Kupres; njega su proleterske i bosanske partizanske snage više puta bezuspješno napadale. I sada se u njemu nalazila ustaška posada, kao stalna opasnost za slobodnije pokrete naših jedinica.

Poslije prelaska ceste koja vodi za Kupres, brigada je nastavila ravnicom ka s. Ribiću i dalje, u pravcu s. Zangoline li s. Ravno. Poslije Ravna, brigada je izašla na makadamsku cestu, koja vodi u Prozor i dolinu rijeke Rame. Tokom marša prenesena je vijest o ofanzivi Crvene armije sa oslobođenjem grada Harkova, što je izazvalo radost i pozdrav pjesmom: »O moj babo, Milane« . . .

Ujutro, 20. februara, 7. banijska brigada je nastavila pokret. U s. Zvernjača komandant 7. banijske divizije Pavle Jakšić sačekao je brigadu i izdao naređenje za dalji

158 O teškom maršu po mećavi preko Vitoroga, 18. februara 1943. godine Slavko Borojević u svom Dnevniku na str. 30 piše: »18. II — oko četiri sata poponosi digao se bataljon, digla se čitava brigada i krećemo iz Dubrava. Teško je izaći iz kuće, mrzne nos, sve se hladi i skuplja. Tek što smo izašli iz sela, počelo je penjanje uz Babić brdo. Prestao je svaki razgovor. Ljudi su natukli kape na uši i gledaju samo jedan drugome u pete. Mećava je odnosila, zatrpavala, sravnavala, fjukala kao tane i neprekidno tukla u lice, u čitavu desnu stranu. Brigada nije mogla utrti trag. Užasno hladno, kaputi i šinjeli potpuno smrзли, oblijepljeni snijegom. Ne možeš držati ruke u džepu, jer se gubi ravnoteža i mećava obara ...« Sedma banijska divizija«, str. 266—271.

pokret. Ne zaustavljajući se u s. Jakšieu, brigada je 21. februara osvanula u s. Pidrišu, sjeverno od poznatog prijevoja Makljen, na putu iz doline Virbasa u dolinu rijeka Rame i Neretve. Pidriš, hrvatsko selo, bilo je bez muškaraca. Ogladnjeli partizani prvo traže hranu, pri čemu pojedinci otvaraju poneki skriveni trap i uzimaju torbicu krompira. Otada su partijski, skojevski, vojnički i svi drugi sastanci dobili novu, vrlo čvrsto poma vijanu tačku dnevnog reda: »Borba protiv pojave 'pljačke'«. ¹⁵⁹

Poslije dugog i teškog marša od Oštrelja, preko Glamočkog i Kupreškog polja i planina Vitoroga i Raduše, 7. banijska brigada našla se na pravcu Bugojno—Prozor—rijeka Neretva, u rezervi 7. banijske divizije, na prostoru s. Pidriš, s. Mačkovac, s. Mracaj. Ispred nje bila je 8. banijska brigada na prostoru s. Planinica, s. Tihomišlje, s. Paloč. Lijevo i pozadi na prostoru s. Zanogline, s. Dcmje Vukovsko, s. Ravno nalazila se 16. banijska brigada koja je imala zadatak da zatvori pravce: Kupres—Šujica—Duvno i Kupres—Ravno. Na desnoj obali Vrbasa, na prostoru s. Bojska, s. Lužani, s. Hrastnica, s. Bistrica, nalazila se 3. krajiška brigada, sa zadatakom da zatvara pravac od Bugojna i od Travnika uz rijeku Vrbas i ka prevoju Makljenu. Istovremeno, u zoni Neretve djelovale su naše 1, 2. i 3. divizija. Ka Prozoru i dolini Rame kretala se kolona od oko 4.000 ranjenika i bolesnika Centralne bolnice Vrhovnog štaba NOVJ.

Na tim položajima — i to odmah po pristizanju 21. februara — otpočela je poznata bitka na Neretvi (poznata kao Bitka za ranjenike).

U međuvremenu, dok je neprijatelj nastavio sa čišćenjem prijeđenog terena, sa težištem dejstava na planini

159 Područje planina Raduše, Ljubuše, Čvrnsnice, Vraniće, Divan, Bitovnja, po prirodi je siromašno. Ratnim stradanjima i pustošenjem postalo je još siromašnije. Jedinice koje su prethodno nailazile ipak su ponešto nalazile, za razliku od jedinica u zaštitnici, kakav je zadatak imala 7. banijska brigada i divizija. Ako je teška glad prisilila nekog borca da uzme dva-tri krompira, to je nazivano teškim imenom »pljačka«. Ali, morao se sačuvati moralni lik borca, za razliku od pljačkaških hordi neprijatelja svih boja, koje su tada harale zemljom.

Grmeču protiv jedinica 1. bosanskog korpusa, nastavljeni su dogovori njemačko-italijanskih visokih komandi, o drugoj etapi dejstva ili operaciji »Vajs-2«.

Zaustavljanje neprijatelja na široj prostoriji Ključ, Bravsko, Bosanski Petrovac, Vrtoče, Bihać, Bos. Krupa, omogućilo je marš-imanevar naših snaga. A neprijatelj je trebalo da se zaustavi iz više razloga. Evo nekih:

1. — Radi čišćenja planine Grmeč i uspostavljanja kontakta između 7. SS divizije »Princ Eugen« d 369. legionarske »Vražje« divizije, koje su nastupale sa sjeverozapada, kao i sa 714. i 717. njemačkom divizijom, koje su nastupale sa sjevera i sjeveroistoka;

2. — Radi izvršenja neposrednih priprema trupa za produžetak dejstava u planinskoj zoni omeđenoj općim pravcima: Bosanski Petrovac—Drvar—Divno i Mrkonjić Grad—Jajce—Prozor, i

3. — Radi usklađivanja dejstava neprijateljskih jedinica iz rejlona Sarajeva, 718. njemačke divizije sa 5. ustaško-domobranskim gorskim zdrugom, kao i sa italijanskim 6. korpusom sa linije Imotski—Mostar, i tako dalje.¹⁶⁰

Zapovijest za produženje operacija, odnosno za izvođenje druge etape (ili »Vajs-2«), izdao je komandant njemačkih trupa u Hrvatskoj, general Liters, već 12. februara 1943. godine. Iz nje se vide pravci nastupanja njemačkih i kvislinških snaga ka Neretvi, gdje je trebalo dovršiti uništavanje Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba

160 U Beogradu su 8. februara održali konferenciju vrhovni zapovjednik Jugoistoka general-pukovnik Aleksandar Ler i komandant Više komande oružanih snaga »Slovenija — Dalmacija«, general Mario Roboti, na kojoj su razmatrali zajedničke mere za dovršenje operacije »Wajs-1«.

Komandant italijanskog 6. korpusa naredio je, 12. februara, da se deo snaga koncentriše ka Mostaru, u cilju zatvaranja prelaza preko Neretve. Istovremeno je naredio komandama četničkih snaga u Hercegovini i Crnoj Gori da mobilišu svoje snage i hitno ih prebace ka Mostaru. Pod komandu italijanskog 6. korpusa tad je stavljeno i oko 2.250 domobrana i ustaša iz rejlona Ljubuškog.

15. februara završena je operacija »Vajs-1«. Njemačke snage su otpočele povlačenje sa Grmeča, u cilju odmora i pregrupisanja za operaciju »Vajs-2«. Istodobno su italijanske jedinice u Lici, pod pritiskom snaga NOVJ, otpočele povlačenje u garnizone. Hronologija, str. 417—418.

NOVJ. Operacija je planirana da otpočne 25. februara 1943. godine.¹⁶¹

Međutim, neprijatelj je u toku priprema otkrio namjere Vrhovnog štaba NOVJ — proboj u pravcu Hercegovine i Crne Gore — i preduzeo ubrzane i energične mjere da to onemogući. U tome cilju je, već 21. februara, otpočeo nastupanje od Bugojna ka Gornjem Vakufu i Makljenu, kao i iz rejona Sarajevo, preko Ivan-sedla, u dolinu Neretve. Bile su to snage 718. njemačke divizije, ojačane sa ustaško-domobranskim jedinicama. Sa linije Imotski—Mostar nastupale su italijanske snage iz sastava 6. armijskog korpusa, uz istovremeno angažovanje četnika i manjih ustaško-domobranskih snaga.¹⁶²

161 Zbornik IV/10, str. 404. Pravci nastupanja i zadaci pojedinih jedinica su:

— 7. SS divizija »Princ Eugen« prodire jakom borbenom grupom — pokretne snage i prethodnica — od Drvara preko Bos. Grahova ka Livnu i čisti brdovito zemljište južno od drumata Petrovac—Ključ, do linije Bos. Grahovo—Livno (zaključno),

— 369. pješadijska divizija polazi sa prostorije prikupljanja ka jugozapadu i čisti brdovito zemljište do linije Glamoč—Preluka—Livno (isključno),

— 717. pješadijska divizija prodire sa svim dijelovima sa prostorije prikupljanja preko Kupresa ka Livnu... do linije: Mrdanovci—Livno,

— 718. pješadijska divizija sa raspoloživim snagama uključivši i posadu Kupresa čisti prostor zapadno od linije Jajce—D. Vakuf do linije Maljevac—Kupres. Za uspjeh »Waiss-2« od presudnog je značaja najbrži prodor ka Livnu.

162 Od Bugojna, Sarajeva i Mostara otpočelo je 21. februara nadi ranje udruženih neprijateljskih snaga ka s. Jablanici (kod Konjica). Njemačka 718. divizija, ojačana ustaško-domobranskim jedinicama i podržana tenkovima i avijacijom, nastupala je u dve kolone: grupa »Fogel« pravcem: Bugojno—G. Vakuf—Prozor—s. Jablanica i grupa »Aneker« pravcem: s. Tarčin—Ivan-sedlo—Konjic—s. Jablanica. Dijelovi italijanskog 6. armijskog korpusa i četničke snage nastupali su od Mostara obema obalama Neretve, dok je levom obalom ove reke, od Konjica ka Jablanici, nastupalo oko 2.000 četnika«.

Istog dana je borbena grupa »Anaker« (750. puk — bez jednog bataljona, dva bataljona domobrana, jedan ustaški bataljon i dvije brdske baterije), potpomognuta avijacijom i tenkovima, poslije sedmočasovne borbe sa jedinicama 1. proleterske brigade, zauzela Raštelicu i Ivan-sedlo (kod Sarajeva).

U Bosanskoj krajini njemačke divizije 7. SS »Princ Eugen« i 369. legionarska otpočele su 25. februara operaciju »Vajs-2« protiv jedinica 1. bosanskog korpusa NOVJ.

Samo što je stigla na pravac Bugojno—Gornji Vakuf—Prozor—Jablanica, 7. banijska divizija je otpočela borbu. Već poslije podne, 21. februara, dijelovi neprijateljske borbene grupe »Fogi«,¹⁶³ jačine oko 2.000 vojnika i ojačane sa 10 tenkova, napali su dijelove 8. banijske brigade na položajima kod s. Planice i s. Tihomišlja, kao i dijelove 3. krajiške brigade na desnoj obali Vrbasa. Borba je vođena do kasno u sumrak, kada je neprijatelj potisnuo 1. bataljon 8. banijske brigade i ušao u s. Planinica, s. Tihomišlje i s. Paloč.

Prodor neprijatelja na Ivan-sedlo, njegov dalji otpor u Konjicu, kao i nastupanje njegovih snaga sa linije Imotski—Mostar uz dolinu Neretve, s jedne, i sponi pokret dugačke kolone Centralne bolnice Vrhovnog štaba NOVJ, s druge strane, povećali su važnost operativnog pravca Bugojno—Gornji Vakuf—Makljen—Prozor—Jablanica na kojem su se našle banijske snage. To nam potvrđuje i naređenje vrhovnog komandanta, druga Tita, pomoćniku načelnika Vrhovnog štaba NOVJ Pavlu Iliću Valjku od 21. februara, da se odmah ispita situacija na tom pravcu sa istovremenim zadržavanjem dijela jedinica kod Prozora, koje će moći da se angažuju na tom pravcu.¹⁶⁴

Sedmoj banijskoj diviziji su odmah stavljene na raspolaganje dvije, a zatim četiri haubice zaplijenjene od talijanske divizije »Murde« u Prozoru. Nakon toga, iz rejonu Prozora na pravac Gornji Vakuf—Makljen upućena je i 1. dalmatinska brigada, a zatim i glavnina Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba NOVJ — za izvršenje poznatog protivudara ka Bugojnu.

Jedanaestodnevna odbrana Makljena

Već ujutro 23. februara borbena grupa »Fogi« je postavila nastupanje iz pravca Gornjeg Vakufa. Međutim, tokom dana stigla je samo do s. Zdrnice—s. Vrsi Bistrica.

163 Sastav neprijateljske borbene grupe »Fogi« bio je: 738. puk (bez jednog bataljona), 5. ustaška brdska brigada, dijelovi 668. divizionu, dvije domobranske baterije topova, dvije pionirske čete i dijelovi 202. tenkovskog bataljona.

164 Zbornik II/8, str. 137.

Protivnapad na neprijateljske snage, koje su pristizale, izvršen je 23/24. februara i to po sljedećem rasporedu: na centru 7. banijska brigada, s lijevog boka 8. banijska brigada, a sa desnog boka 3. krajiška brigada.

U ovom noćnom protivnapadu 8. banijska brigada je uspjela da povrati Oglavak i posjedne položaje sjevernije prema Bugojnu, dok je 7. banijska brigada uputila 1. bataljon u pravcu s. Voliće, da sadejstvuje jedinicama 8. brigade, 2. bataljon, da protjera neprijatelja iz s. Paloč, a 3. bataljon, da napadne neprijatelja ina položajima južno od Gornjeg Vakufa. U zimskoj noći — a ii zbog nepoznavanja terena — dejstvo bataljona 7. banijske brigade bilo je neujednačeno: 1. bataljon i 1. četa 2. bataljona izgubili su cijelu noć da bi ustanovili da u s. Voliće i s. Paloč nema neprijateljskih snaga, dok su 3. i 2. bataljon, bez 1. čete,¹⁶⁵ naišli na snažan otpor neprijatelja na grebenu više Gornjeg Vakufa. Čitave noći ponavljali su se napadi i protivnapadi. Na kraju, neprijatelj se održao na jakim položajima. Pri tome je tukao tako snažnom minobacačkom vatrom, pa je samo u jednoj kući u s. Mračaj poginulo 6, a ranjeno 20 boraca 2. bataljona. U ovom protivnapadu zaplijenjen je 1 teški mitraljez i nekoliko pušaka.

Ujutro 24. februara 7. banijska divizija zauzela je novi raspored za odbranu. Pri tome je 7. brigada zatvorila centralni pravac u zahvatu komunikacije Gornji Vakuf—s. Mračaj—s. Pidriš—prevoj Makljen, posjedajući položaje na liniji: s. MaŠkovac (k. 957)—Šestaci—Kobila. Bataljoni 7. banijske brigade bili su raspoređeni u odbrani desno od ceste ovim redom: 3, 2, pa 1.

Položaje lijevo od 7. brigade posjela je 8. banijska brigada, radi zatvaranja pravca preko kose koja iz doline Vrbasa i od Gornjeg Vakufa izvodi na grdben planine Raduše i dalje, grebenom na prijevoj Makljen. Desno od rijeke Vrbasa ostala je na položajima 3. krajiška brigada.

Dok su banijske i ostale jedinice zauzimale navedeni raspored za odbranu, neprijatelj je, već u zoru 24. februara, izveo snažan napad, koji je bez zastoja trajao čitav dan. Napadima je prethodila jaka artiljerijska, minobacačka i

165 Drugi bataljon sa 2. i 3. četom izgubio se u noći i napao, zajedno sa 3. bataljonom, južno od G. Vakufa.

avijacijska vatra. Samo u toku 24. februara bataljoni 7. banijske brigade odbili su nekoliko neprijateljskih juriša i izvršili nekoliko protivnapada. U jednom od protivnapada na s. Mračaj, 3. bataljon je zaplijenio 5 pušaka, ali uz vrlo velike gubitke. Među ranjenima bio je i zamjenik komesara čete Branfco Mihajlović, ikoji je, nakon izvjesnog vremena, podlegao ranama.

Borbe na ovim položajima vođene su krajnje uporno i na bliskom odstojanju, na vododerini, na svega 5—10 koraka između dva protivnička streljačka stroja. Jedna i druga strana u veliko je koristila kraške škrape i vododerine, zubom vremena izlokane u kamenjaru.¹⁶⁰

Na toliku upornost u borbama popodne 24. februara uticalo je, pored ostalog, i to što su borci i starješine znali da se u pozadini prevoja Makljen, u širem rejonu Prozora, nalazi veliki broj ranjenika i bolesnika i još uvijek dio izbjeglica iz Bosanske krajine, Banije i Korduna. Znali su svi da se nazad ne smije ni koraka, jer je stiglo i poznato naređenje vrhovnog komandanta NOVJ druga Tita, koje glasi:

»Izvijestite me o situaciji na vašem sektoru.

Mi ni stope ne smijemo više nazad, jer pozadi nas, na 12 kilometara, nalazi se 3.000 ranjenika, za čije živote snosimo mi odgovornost. Mi namjeravamo produžiti ofanzivu na tom pravcu, jer imamo nadmoćnost u naoružanju i municiji, a situacija neminovno nalaže takav postupak . . .«¹⁶⁷

Ovo Titovo naređenje preneseno je i štabu 7. banijske divizije i dalje, svim banijskim i ostalim brigadama, bataljonima, sve do svakog borca. Nakon toga počelo je, nazo-

166 Zbornik IV/10, str. 278. U izvještaju štaba 7. divizije od 24. februara, između ostalog, piše: »Dvanaest aviona bombardirali su položaje naših jedinica koje stalno tuče neprijateljska artiljerija. Neprijatelj drži Gornji Vakuf i položaje južno od njega na liniji: Strožice—s. Paloč—s. Mračaj—Strmica (k. 785) i cestu do Karamastovića.

Neprijatelj je sinoć sa 5 aviona bombardirao selo Pidriš... Danas je bombardovao u dva navrata sa 5 i 12 aviona položaje naših jedinica. Naročito je obratio pažnju na cestu G. Vakuf—Prozor... Noćas su umrla tri partizana 8. brigade na položaju, na Kobili, vjerovatno od umora i zime...«

167 Zbornik II/8, str. 156.

vimo ga tako, ratno »klackanje«. Obično bi neprijatelj tokom dana, uz jaku artiljerijsku, minobacačku i avio podršku, potisnuo naše snage 100 do 200 metara ili na jednu do dvije poprečne vododerine u kamenjaru.

Padom mraka, kako se to izričito i navodi u navedenom izvještaju štaba 7. banijske divizije od 24. februara, naše bi jedinice prelazile u protivnapad i vraćale izgubljene položaje. Tako je to trajalo iz dana u dan i iz noći u noć.

U to vrijeme krenuo je i neprijatelj sa linije Ključ—Bosanski Petrovac—Vrtače.¹⁶⁸

A 7. banijska brigada raspolagala je sa 25 puškointraljeza, 2 protivtenkovske puške sa vrlo malo metaka, 2 minobacača, puškama i automatima. Osnovna slabost je nedostatak municije za naoružanje kalibra 7,9 mm, tipa »Mauzer«, koja je u dugotrajnim odbrambenim borbama bila na izmaku . . .

U toku naredna dva dana (25. i 26. februara) jedinice 7. brigade vodile su natčovječanske borbe. Nakon noćnog protivnapada naših snaga, neprijatelj je sutradan reagovao snažnom vatrom iz teškog naoružanja. Zaštita ljudstva na ovim položajima bila je krajnje slaba. Teren koji su naše jedinice držale bio je pogodan neprijatelju za osmatranje. Malo je pomoglo i sječenje usamljenog drveća duž položaja, koje je inače neprijatelj dotada koristio kao 'orientire za gađanje. Pa i pored svega toga, položaji su uspješno branjeni, čak i borbom prsa u prsa.

Zbog neuspjeha borbene grupe »Fogi« na liniji s. Mračaj—s. Kuti tokom 25. i 26. februara, neprijateljsko komandovanje je na ovaj pravac prebacilo i dijelove 717. njemačke divizije, a na pravac Donji Vakuf—Makljen upućen je 377. puk sa ojačanjima. Tako se, umjesto u zahvatu glavne ceste, neprijatelj odlučio na manevar na Oba boka, i to, desno, 377. njemački puk (pravcem s. Podgradine—Oglavak i Kobila planina—Vilić Guvno na Rađuši planini) i, lijevo, borbena grupa »Fogi« (pravcem s. Ždrimei—s. Dobrošin—Crni Vrh (tt. 1206 i 1370)—s. Debelo Brdo (tt. 1318—Prozor), sa težištem na desnoj obali Vrbasa.

168 Zbornik IV/10, str. 554.

Kratko zatišje u vrijeme pregrupisavanja neprijatelja od 26. do 28. februara, bilo je za sve naše jedinice pa i za 7. banijsku brigadu, više nego potrebno. Međutim, ovo pojačavanje i pregrupisavanje bilo je znatno korisnije za neprijatelja! Naše jedinice nisu imale nikakve popune, već samo svakodnevne gubitke, kako u mrtvima, tako, još više u ranjenima, prvim oboljenjima od tifusa. One su se osipale zbog iznošenja mrtvih i ranjenih do Makljena u sanitet brigade. Odmor na položajima u kamenjaru protekao je na kratkim smjenama bataljona iz prve u drugu liniju odbrane, na odstojanju od jedva 100 do 200 metara, gdje su mogli da nalože male vatre i ogriju prozebla tijela.

S ciljem da što bolje zatvori ovaj pravac, Vrhovni štab NOVJ je pojačao 7. banijsku diviziju, tako da je, 27. februara, počelo pregrupisavanje i naših snaga. Tako 1. dalmatinska brigada zatvara pravac na desnoj obali rijeke Vrbasa, protiv glavnine neprijateljske borbene grupe »Fogi«, a 3. krajiška brigada prelazi s desne na lijevu obalu Vrbasa i, sa 3. bataljonom 16. banijske brigade, smjenjuje 8. banijsku brigadu na grebenu Oglavka—Kobila planina—Vilica Guvno.¹⁶⁹ Naša 7. banijska brigada ostala je na položajima u zahvatu glavne ceste s. Mačkovac—Pidriš—Makljen.

Još za vrijeme marša bataljona 3. krajiške brigade, neprijatelj je, ujutro 28. februara, otpočeo napad na čitavom frontu 7. banijske divizije ojačane sa 1. dalmatinskom d 3. krajiškom brigadom. Napad je bio tako snažan da je neprijatelj na grebenu Raduše potisnuo borbom, gubicima i zimom krajnje iscrpljenu 8. banijsku brigadu sa položaja na Kobili planini, a zatim zauzeo i Oglavak. Jake neprijateljske snage sa tenkovima, potisnule su i 7. banijsku brigadu, koja se povukla na serpentine u visini s. Mačkovca. Naime, ona je, još tokom noći 28. februara, suzila svoje odbrambene položaje, koristeći sve njihove prednosti.

Grebena južno od s. Mačkovca predstavljao je značajan položaj za odbranu sa kojeg je jedino bilo moguće odolijevati neprijateljskim tenkovskim napadima ostalih njego-

¹⁶⁹ Zbornik II/8, str. 169.

vih snaga. Kraški kamenjar, koji se prirodno nado vezivao na padine Male Kobile prema 8. banijskoj brigadi, bio je pogodan za bočno dejstvo na glavnu cestu s. Markovac— —Pidriš—Makljen. Nepun kilometar iza ovog kamenjara nalazio se kameni vijenac, visok 2—3 i širok 5—6 metara.¹⁷⁰

Drugi bataljon posjeo je položaj ispred i na samom kamenom vijencu. Na borbenim položajima na kamenjaru d pozadi kamenog vijenca, prozebli i pregladnjeli borci koristili su kratke prekide borbe za predah. Danju su se grijali na planinskom suncu, a noću su ložili vatre, zaklonjene od pogleda neprijatelja kamenim stijenama.

Na ovim položajima odigravala se najveća drama u bici za ranjenike. Da bi odbranila ovaj pravac i položaj sjeverno od Makljena, 7. banijska brigada je bila primorana da priđe i na dnevne protivnapade. Pri tome se izlagala snažnom dejstvu neprijateljske artiljerije, a pogotovo avijacije. Popodne 28. februara bio je jedan od najkritičnijih trenutaka odbrane ovog pravca. Samo u jednom dnevnom protivnapadu, brigada je izgubila oko 50 boraca i starješina. Samo iz 3. bataljona poginula su i dva komesara četa — Boško Babić i Boško Pajić.

Treći bataljon je, na taj način, ostao samo sa jednim komandirorom i jednim komesarom čete.¹⁷¹ Svaki borac i starješina ispoljavao je nadljudsku hrabrost, požrtvovanost i odlučnost. Mitraljesci i puškomitraljesci u tome su, svakako, prednjačili. Oni su dejstvovali i pod najsnažnijim udarima neprijateljske artiljerije i avijacije. Drugi bataljon smjenjuje 3. bataljon i žestoka borba se nastavlja.

Na pomenutim položajima 7. banijska brigada je i tokom 1. marta 1943. godine vodila jednu od najodsudnijih borbi za spas ranjenih i bolesnih drugova, koji su se nalazili pozadi, u dolini Rame i kod Prozora. O toj borbi su zapisali učesnici:

Rano u zoru 717. njemačka divizija ponovno je krenula u napad. Artiljerija tuče... U daljini čuje se šum aviona. To su »štuke«. U borbenom redu spušta se jato zloglasnih aviona iznad partizanskih položaja, da se, iza paklenog zavijanja sire-

170 Poslijeratnom izgradnjom asfaltne ceste ovaj kamenjar i kameni vijenac dobili su sasvim drukčiji izgled.

171 Zbornik IV/10, str. 293.

na, sunovrate u napad. Tuku iz svih oružja. Na položaju kao u paklu ...

Nijemci napadaju i 1. marta. Naši se bore kao lavovi. Tu je sav komandni kadar... u prvim borbenim redovima svojih jedinica. Sve je u borbi. Ranjenici se previjaju za vrijeme borbe i zaklanjaju za kamene stijene. Partizani se grčevito drže. Borba na život i smrt. Neprijatelj nadire. Naši se povlače... Spušta se sumrak. Nijemci napadaju nesmanjenom žestinom. Hoće po svaku cijenu da bace Banijce s položaja. Te noć naša »bosoleteća četa« (tako su je zvali borci, jer je s Banije došla bosa), natečenih, crvenih nogu zavijenih u kojekakve krpice i obojke, jurišala je zajedno sa ostalim borcima. Pred četom je bio u čarapama radnik iz Zagreba. U prekidu borbe, »bosoleteći« bi uletjeli u kuću da zagriju smrle noge i — ponovo na položaj. Iza njih su na kamenu ostajali tragovi krvavih stopala. Kad je odstojanje u borbi postajalo u borbi tako malo da puške više nisu pomagale, hvatalo se za noževe, za prsa i grkljan. Sveopći krvavi metež...¹⁷²

Najkrvavije borbe u čitavoj Bici na Neretvi vođene su tokom 1. marta 1943. godine. Neprijatelj je jurišao na svim pravcima. Potisnuo je 1. dalmatinsku brigadu duboko uz kanjon rijeke Vrbasa i podišao pod Crni vrh. U zahvatu ceste 7. banijska brigada je vodila krvave borbe oko s. Mačkovca, vršeći protivnapade za svaki izgubljeni kamen.¹⁷³ Na pravcu Kobila—Vilića Guvno 3. krajiška i 3. bataljon 16. banijske brigade branili su svaki pedelj grebena izvođeci protivnapad u pravcu Kobile.

U pomoć im stižu dva bataljona 4. crnogorske proleterske brigade. Osmo banijska brigada upućena je na položaje Voliće—Prskalove staje—Gornje Vukovsko.

Do noći 1. marta neprijatelj je uspio da potisne sve naše snage, osim dijelova 7. banijske brigade od s. Mačkovca.¹⁷⁴ Izbio je na liniju: Kobila—s. Pidriš (na koju se tokom noći povukla 7. banijska brigada)—Crni vrh (k. 1206)—s. Boljevac—s. Stefanovići. Na toj liniji je nastavljen krvavi obračun sve do 3. marta, do poznatog pro-

172 Dr Ivo Brodarac, zbornik »Sedma banijska divizija«, strana 277—280.

173 Zbornik H/8, str. 188; Janko Zebić: »Sedma banijska divizija«, str. 272; Slavko Borojević, Dnevnik, »Po šumama i gorama«, str. 38.

174 Zbornik II/8, str. 194, Slavko Borojević, Dnevnik, str. 37—38.

tivudara Operativne grupe pod komandom Vrhovnog Štaba NOVJ opštim pravcem Makljen—Gornji Vakuf—Bugojno.

I 2. marta je nastavljena borba sa nesmanjenom žestinom. Sjećom velikih stabala, 7. banijska brigada je pravovremeno zapriječila cestu između s. Pidriša i Makljena. Borilo se za »biti ili ne biti« za svega 150 do 200 metara prevoja Makljen. Sve jedinice su se uporno branile, prelazeći i u protivnapade za 3—5 metara izgubljenog prostora. Zahvaljujući prepreci od stabala, tenkovi su zaustavljeni i bez protivtenkovskog oružja. Vrilo je od pucnjave i uzvika na juriš sa obje strane.¹⁷⁵

Za vrijeme navedenih iborbi Vrhovni štab pod komandom druga Tita pripremao je opšti protivudar na ovom pravcu.

Učešće 7. brigade u protivudaru

Kada je njemačka 717. divizija stupila 27. februara u dejstvo na pravcu G. Valkuf—Prozor, situacija se, kao što smo iznijeli, naglo pogoršala, jer su se na tom pravcu našle dvije neprijateljske divizije. Pošto je uočio da je ova grupacija najjača, najopasnija i najbliža Prozorskoj kotlini, Vrhovni štab je, na prijedlog druga Tita, na sastanku u s. Gračanici 28. februara, odlučio da se ona prvo napadne, razbije i odbaci na sjever. Takođe je odlučeno da se poruše svi mostovi na Neretvi, kako bi se neprijatelj obmanuo, kao da je definitivno promijenjen pravac pokreta i da se ide natrag, zatim da se, poslije uspjelog protivudara, naglo povuče ka Jablanici i prebaci preko Neretve, koristeći naknadno izgrađeni pješački most.

175 Zbornik IV/11, str. 343—355. Italijanski oficir za vezu pri komandi njemačkih trupa u Hrvatskoj poslao je o tim borbama 2. i 3. marta dva izvještaja u kojima za 717. diviziju piše:

U toku čitavog dana 717. divizija vodila žilave borbe. Gubici 2. III 1943. godine su: 51 mrtav, 83 ranjena, 21 nestao, 31 zamrznut.

U toku noći uslijedili su jaki neprijateljski napadi na lijevo krilo, pa je 3-ći jak pritisak prisilio 717. diviziju da se povuče, a 749. puk da brani liniju: Raići—Osojnica; 778, 737. i 942. puk liniju: Jognid—Podovi—kota 666, Grupa »Fogi« i 775. puk brane liniju sjeveroistočni rub D. Vakufa—kota 688 ...«.

Sedma banijska brigada je u sastavu 7. banijske divizije ii poslije 11 dana uporne odbrane teško ali još uvijek zadržavala Nijemce na položajima s. Pidriš, nekoliko stotina metara od zadnje i najvažnije tačke Makljen.¹⁷⁶

Lijevo od brigade, neprijatelj je duboko potisnuo 1. dalmatinsku brigadu u rejon izvora Vrbasa, a na planini Raduši, desno i malo naprijed, zauzeo je vrlo važnu tačku Vilića Guvno sa kojeg vodi greben pravo na prijevoj Makljen i u rejon ranjenika, u dolini rijeke Rame. Iz dubine odbrane pridošla 4. crnogorska proleTERSka brigada prelazi u protivnapad i, uz velike gubitke, prisiljava neprijatelja da prijeđe u odbranu na Vilića Guvnu. Za to vrijeme iz doline rijeke Neretve kretale su ka Makljenju 1. i 2. proleTERSka divizija —• za opšti protivudar; on je, prema zapovijesti vrhovnog komandanta druga Tita, izdatoj 3. marta u 4 časa, počeo istog dana u 15 časova.¹⁷⁷

Sedma banijska brigada (sa 4. crnogorskom, dijelom 2. proleTERSke i dva bataljona 3. krajiške) nalazila se u sastavu srednje napadne kolone, koja je, pod komandom štalba 2. proleTERSke divizije, imala da napada pravcem Vilića Guvno—Podovi—Palač—G. Vakuf. Desna kolona (1. proleTERSka, 1. dalmatinska i 3. sandžačka brigada) dobila je zadatak da napada pravcem Seferovićii—Mracaj—• —«Bistrica, radi obuhvata neprijateljskog lijevog krila, dok je lijeva kolona (8. brigada, dva bataljona 3. krajiške i 3. bataljon 16. brigade) trebalo najpre da ovlada Oglavkom,

176 Zauzimanjem prijevoja Makljen neprijatelj bi potpuno zagospodario čitavim prostorom dolina rijeke Rame i Neretve, gdje ova čini okuku u dubokom kanjonu. U kanjonu Rame nije više bilo pogodnih položaja za organizovanje odbrane, a u širem rejonu Prozora do Jablanice i pozadi do Šćita našlo se preko 4.500 ranjenika, bolesnika i izbjeglog naroda. Iz tog je i proizilazio značaj prevoja Makljen, koji je uz ogromne žrtve zadržala 7. banijska brigada stvarajući neophodne uslove za protivudar glavnih snaga NOVJ pod komandom Vrhovnog štaba i Tita.

177 Zbornik II/8, str. 205. Na pravcu protivudara nalazila se navedena neprijateljska borbena grupa »Fogik« iz 718. njemačke divizije, a zatim i čitava 717. njemačka divizija s ojačanim ustaško-domobranskim jedinicama.

zatim da, jednim dijelom, nadire prema s. Han Ploče, a drugim prema Gračanici i da djeluje u bok i pozadinu neprijatelja.¹⁷⁸

Direktno u protivudaru sa 2. proleterskom divizijom odmah prelaze 1. i 3. bataljon 7. banijske brigade, dok je 2. bataljon, u početnom rasporedu, ostao u opštoj rezervi na samom prijevoju Makljen.

Dva dnevna napada u toku 3. marta nisu uspjela. Neprijatelj se uporno branio. Tek treći, izveden noću, prinudio je neprijatelja na povlačenje u pravcu G. Vakufa i Bugojna. Noćni napad započeo je kao uragan na čitavom frontu od Crnog vrha, preko Pidriša i ka Vilića Guvnu. Juriši partizana i uporna odbrana neprijatelja, uz signalne rakete, štektnanje mitraljeza i automata, gruvanje granata, mina i ručnih bombi, rješavali su sudbinu partizanskih ranjenika Centralne bolnice NOV i POJ, sudbinu čitave Operativne grupe Vrhovnog štaba NOVJ.

Juriši partizanskih boraca bili su tako siloviti od 3. do 5. marta da je neprijatelj zbačen sa položaja kod Makljenja i na planini Raduši i prinuđen da se u neredu povuče ka Gornjem Vakufu i dalje ka Bugojnu, gdje je morao preći u odbranu. Razvile su se borbe prsa u prsa, naročito na pravcu 2. divizije, koja je 3. marta bila glavni nosilac napadnih dejstava.

U toku 4. marta Vrhovni štab je obavijestio štab 3. udarne divizije, ostavljene u dolini rijeke Neretve na položajima Podhum—Neretva—Ostrožac, o povoljnom razvoju protivudara. Istovremeno su u rejonu Jablanice inženjerci Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba i inženjerijski vod 7. banijske divizije gradili, novi improvizovani most preko Neretve, za prelaz Operativne grupe ka Prenju i dalje, u Hercegovinu.¹⁷⁹

178 U komandovanju tokom protivudara značajnu ulogu u održavanju veze odigrali su vodovi za vezu banijskih brigada, a pogotovo četa za vezu 7. banijske divizije. Ova četa je imala preko 50 kilometara poljskog telefonskog kabla, kao i veći broj telefonskih centrala i poljskih telefona, što je, u to vrijeme i inače, predstavljalo rijetkost u naoružanju i opremi partizanskih jedinica NOV i POJ.

U borbama na pravcu Gornji Vakuf—Mačkovac—Pidriš—(Makljen, 7. banijska brigada je dala sve od sebe. Izgubila je veliki broj boraca i rukovodilaca. Poginulo je i ranjeno preko 240 boraca, a izdvojeni su i prvi oboljeli od tifusa, promrzli i malaksali od gladi.

U toku 5. marta 7. brigada se prikupila u s. Pidrišu i na prijevoju Makljenu, pripremajući se za nove zadatke koji su tek očekivani. Održani su kratki sastanci starješina, partij'sfcih i skojevskih organizacija. Na dnevnom redu bila je jedna jedina tačka: stanje u četama i pripreme za nove zadatke.

PRIJELAZ PREKO NERETVE I PROTIVUDAR NA PRENJU

Tek poslije okupljanja u s. Pidrišu i na prijevoju Makljen i pošto je, odbacivanjem neprijatelja sve do Gornjeg Vakufa, otklonjena neposredna opasnost za Prozor — Ramu i okuku Neretve, svaki borac i starješina 7. banijske brigade shvatio je pravi značaj uporne odbrane i žrtvovanja. Shvatio je da je brigada u posljednjih 14 dana doživljavala jednu od najvećih epopeja od svog formiranja.

Pogled sa prijevoja Makljena u dolinu rijeke Rame i na kanjon rijeke Neretve uvjerio je svakog da su Pidriš i Makljen bili posljednje tačke sa ik kojih se nije smjelo živ odstupiti. Usljed toga je odbrana s. Mačkovca i Pidriša i prijevoja Makljena jedan od najvećih uspjeha brigade za najhumaniji cilj — za spas ranjenih i bolesnih drugova i za omogućavanje uspješnih dejstava glavnine Operativne grupe NOVJ. Sa odbranom kakvu su izvodili 7. banijska brigada i neke druge jedinice s njom, u zahvatu glavne i jedine komunikacije Bugojno—Gornji Vakuf—Makljen—Prozor—okuka rijeke Neretve (Jablanica), smatramo da se ne mogu porediti ni najveće pobjede sa bogatim plije-

179 Zbornik II/8, str. 229. U obavještenju štabu 3. udarne divizije, između ostalog, piše: »Naše divizije kod G. Vakufa uspješno napreduju. Nadamo se noćas, ali najdalje sutra, odbaciti neprijatelja u Bugojno. Poslije toga, sve naše jedinice će imati pokret, koji ćemo odrediti. Javite broječno stanje neprijatelja koji ide protiv nas ...«

nom. Za 7. banijsku brigadu ovo je možda najznačajniji uspjeh na cjelokupnom njenom borbenom putu u toku NOR-a.

Nije tada, međutim, bilo vremena za analiziranje i razmišljanje o značaju ovog ili onog uspjeha. Već 5. marta počela se ostvarivati zamisao Vrhovnog štaba i druga Tita o protivofanzivi na jugoistok opštim pravcem: Makljen—Prozor—Jablanica—Glavatičevo—Kalinovik—Foča. U toj etapi 7. banijska divizija i njene brigade dobijaju nove zadatke. Tako 7. brigada, iz rejonu s. Pidriš i prijevoja Makljen, 6. marta, kreće glavnom cestom kroz Prozor do rejonu s. Duge, a zatim, kroz s. Ramu,¹⁸⁰ sve do pred Jablanicu, gdje zauzima ovaj raspored: 1. bataljon na ulazu u Jablanicu, 2. bataljon i štab brigade pozadi 1. bataljona i 3. bataljon u s. Rama, kao osiguranje od Konjica i Ostrošca.

Osma banijska brigada je upućena za neposrednu zaštitu i evakuaciju ranjenika i bolesnika Centralne bolnice Vrhovnog štaba NOVJ, što je uspješno izvršila od 11. do 16. marta. Šesnaesta banijska brigada, očekujući da je smijeni 7. krajiška brigada, ostala je u zaštitnici kod s. Draševa sve do 9. marta.

Protivudarom ka Bugojnu neprijatelj je obmanut o daljim namjerama Operativne grupe divizija NOVJ, ali nije i rastrojen, te i on nastupa ka Neretvi, kako bi ipak uništio glavninu NOVJ.¹⁸¹

Očekujući na red prelaza preko improvizovanog mosta na Neretvi, 7. banijska brigada se 7. i 8. marta zadržala u dolini rijeke Rame do Jablanice u selima Čekare, Zlate i Rama. Štab brigade bio je smješten u jednom mlinu na rijeci Rami u rejonu 2. bataljona. Tuda je iz pravca Pro-

180 Selo Rama i želj. stanica, sada su na dnu Jablaničkog jezera.

181 U izvještaju njemačkog štaba za vezu pri italijanskoj Višoj komandi »Slovenija—Dalmacija« od 6. marta 1943. godine piše: »Propast Titove države u zoni Glamoč—Livno—Bugojno—Jajce traži nastavak potjere, bez ikakvih obzira, prema jugoistoku sa ciljem uništenja neprijatelja koji se nalazi jugoistočno od linije: Livno, Bugojno, a u sadejstvu sa operativnim grupama 717. i 718. divizije... Cilj je da se, pomoću brzog napredovanja, onemogući neprijatelju da organizira otpor...«

zora naišao vrhovni komandant drug Tito, što je, ujedno, bio i njegov prvi susret sa banijskim borcima.¹⁸²

Ispred prelaza preko Neretve, 7. banijska brigada je sustigla 8. banijsku brigadu koja je pratila i nosila ranjenike Centralne bolnice NOVJ.¹⁸³

Došao je i momenat prelaza brigade. Prvi je improvizovani most prešao 1, zatim 3. bataljon i, najzad, noću 9/10. marta i 2. bataljon. Mada je neprijateljska avijacija bila svakodnevno aktivna u dolini Rame i Neretve, ona je, 8. marta oko 15 časova, kada je 1. bataljon bio tek prešao i naišao 3. bataljon sa štabom 7. banijske -brigade, prosto »mrvila« naše jedinice, ranjenike i bolesnike. Njihovi »Dornie« i »štuke«, italijanske »Savoje«, kao i dvokrilni avioni iz sastava zrakoplovstva »NDH« napadali su u gustim talasima. Ukupno gubici 7. banijske brigade tokom avio-napada oko 16 časova iznosili su 49 mrtvih i ranjenih.¹⁸⁴

Nakon prelaza Neretve i pretrpljenih gubitaka od neprijateljske avijacije, štab 7. banijske brigade sa 1. i 3. bataljonom nastavlja pokret lijevom obalom Neretve i, uveče 9. marta, stiže u rejon s. Glogošnice, ispod planine Prenja.

Čekajući prelaz 2. bataljona, zatim 16. banijske i 10. hercegovačke brigade, 1. bataljon je bazirao na željezničkoj stanici Prenj, isturivši jednu četu iznad stanice prema četnicima koji su držali Risovac (k. 1035) i Zelenu glavu (k. 812). Treći bataljon je zastao u željezničkoj stanici

182 Taj susret opisao je plastično liječnik brigade dr Ivo Brodarac (Zbornik »Sedma banijska divizija«, str. 274—276), kao i komesar 2. bataljona Slavko Borojević u svom Dnevniku.

183 U toku prijelaza preko improvizovanog mosta na Neretvi, borci i starješine su prepoznali minere 7. banijske divizije angažovane na održavanju mosta. Među njima su bili: Ratko Đeletić, Jovan Pribičević Joco, Branko Đurić, Ljuban Radišić, Mirko Vidra, Milan Čučković i drugi. Ova dva posljednja donijeli su neeksplodiranu avio bombu iz Šćita, kojom je i porušen most na Neretvi prije prelaza.

184 Bombardovanje kanjona Rame i Neretve plastično je opisao u svojim sjećanjima dr Ivo Brodarac (Zbornik »Sedma banijska divizija«, str. 275—276) kao i mnogi drugi učesnici.

Šanica. Osipanjem zbog gubitaka, nošenja ranjenika i zbog oboljenja od tifusa, bataljoni su smanjeni na jedva 80 do 100 boraca.

Na padinama Prenja, u borbi sa grupom četnika, poginuo je i zamjenik komesara 7. banijske brigade Miloš Žica. Obilazeći 9. marta, zajedno sa komandantom brigade Nikolom Maralkovićem Ninom, položaje 1. bataljona, Žica je teško ranjen u kičmu, pa je podlegao ranama.

Sedma banijska divizija je još 9. marta dobila od Vrhovnog štaba jasno određen zadatak. Sa 7. i 16. banijskom i 10. hercegovačkom brigadom, koja je imala doći od Konjica, kao desna kolona: da nastupa opštim pravcem Glogošnica—Kobilje Polje—Jasenjani—Podgorani—Gornje Zimlje—Donje Zimije—Lokot (preko planine Prenja)—Nevesinje, da razbije četnike na Prenju i obezbjeđuje glavnu kolonu, ranjenike i bolesnike koji odmiču pravcem Jablanica—most na Neretvi—Glavatičevo—Kalinovik.¹⁸⁵

Ne dočekavši, međutim, prelazak 10. hercegovačke brigade, štab 7. banijske divizije 11. marta u 12 časova otpočinje pokret sa 7. i 16. banijskom brigadom, i to: 7. banijska brigada, pravcem Gradac (k. 417)—s. Šanica—Šiljeva glava (k. 885)—Berčići (k. 823)—Milanove kolibe—Jasle i dalje, a lijevo od nje, 16. banijska brigada, opštim pravcem Glogošnica—Zelena glava—Risavac (k. 1035)—Obedić (k. 1212)—Stari gvozd i dalje, preko Prenja, ka Nevesinju.

Cilj napada bio je da se razbiju ostaci četnika i da se obezbijedi odstupanje kolona ranjenika i bolesnika, dejstvujući kao zaštitnica Glavne operativne grupe NOVJ uz gornji tok Neretve ka Glavatičevu i Ulogu.

Ubrzo poslije polaska pao je sumrak, a zatim noć. Kolone su se kretale između litica, stijena ispod kojih su zjapile duboke provalije, bez ikakve mogućnosti da se obidu. Brigade su se popele visoko i podišle ispod Milanove kolibe (7. brigada) i Risavca (16. brigada).

Iza Milanove kolibe (lovačka kućica ispod grebena Prenja) nalazila se visoka kamena stijena koju su zaposjeli četnici i u zasjedi sačekali nailazak brigade. Poslije prvog četničkog plotuna, u napad je krenuo 1. bataljon. Ali su

¹⁸⁵ Zbornik II/8, dok. 157 i 11/11, dok. 62.

četnici, zaklonjeni visokom stijenom sačekali plotunskom paljibom i talijanskim ručnim bombama i uspjeli da ga odbiju.

U tom napadu, među ostalim poginuo je komandant 1. bataljona, narodni heroj Ilija Španović, kao i dva komandira čete, nekoliko boraca i nižih starješina.

Pošto napad 1. bataljona na kamenu liticu nije uspio, a nije bilo nikakvih izgleda da se ona zaobiđe, štab brigade je oko pola noći naredio da se obustavi napad. Do narednog jutra brigade su se ponovno prikupile u polaznim rejonima, sa osiguranjem prema grebenu Prenja i iz pravca Mostara. Znalo se da je neophodno zaštititi ranjenike i bolesnike koji su iz željezničkog tunela sa lijeve obale Neretve evakuisani u pravcu Boračkih jezera, Glavatičeva i Uloga.

Nakon povlačenja sa grebena Prenja, Vrhovni štab je promijenio zadatak čitavoj 7. banijskoj diviziji. Naređeno joj je da obrazuje stalnu pobočnicu kod s. Krstača i zaštititi glavnu kolonu i bolnicu u pokretu ka Glavatičevu.

Iz šireg rejona s. Glogošnica, 7. banijska brigada prelazi u rejon Krstača i Dragan Sela. Zbog stalnog nadiranja četnika sa pl. Prenja u bok ranjeničkih kolona, bataljoni 7. brigade su odmah, pošto su pristigli u novi rejon, posjeli liniju: Duboki Potok—tt 1414—Lostre. Neprijateljski avioni su na smjenu stalno tukli položaje brigade, a dejstvovala je i neprijateljska artiljerija iz pravca Mostara.

O teškome stanju jedinica piše i tadašnji komandant 7. banijske divizije Pavle Jakšić. On, pored ostalog, piše:

...Pod stalnom vatrom njemačkih i italijanskih aviona i artiljerije, četnici su nekoliko puta ponovili žestoke napade u pravcu Krstača, a namjeri da presijeku put ranjenicima i da ih zarobe u tunelu u Jablanici, gdje su bili sklonjeni od avijacije. Ovu četničku namjeru osujetila je, po cijenu velikih žrtava 7. divizija i time obezbijedila prolaz ranjenika, a onda dala sve konje i raspoloživo ljudstvo za njihov prenos i prenos bolesnika. Njeno teško naoružanje nosili su sami borci, a onda se svila u kolonu i krenula u pravcu Glavatičeva, primajući usput još i ranjenike i bolesnike — tifusare, kako ne bi pali neprijatelju u ruke.

Žrtvovanje za bolesnike i ranjenike, djelomično uslovljeno zadatkom a djelomično drugarskom pažnjom, divizija je skupo

platila. Izmorene i gladne borce zahvatio je tifus, proširen iz bolnice s kojom se divizija pomiješala. Gotovo cijela divizija pretvorila se u Glavatičevu u bolnicu. Mnogobrojni smrtni slučajevi prorijedili su njene redove, a ostatak duže vrijeme nije bio sposoban za borbu ..,«¹⁸⁶

Osim gubitaka od neprijateljske avijacije i artiljerije, i zdravstveno stanje ljudstva se iz dana u dan, ili bolje rečeno iz sata u sat, pogoršavalo. Uz oboljenja od pjegavog i trbušnog tifusa, pojavila se i avitaminoza. Čete su brzo smanjene na jedva 40 do 50 boraca i rukovodilaca. Usljed premiorenosti, popraćene glađu, slabom odjećom i gotovo nikalkvom obućom, došlo je do izrazite apatičnosti, otupljenosti. Tada su kod ljudi sve reakcije spore, na izgled bezvoljne, a tako je bilo i sa onim koje su se odnosile na naređenja pretpostavljenih starješina.

Zbog smanjenja brojnih stanja u ljudstvu i starješinskom kadru, došlo je i do pomjeranja kadrova naniže. U 8. banijsku brigadu dolaze Stefan Mitrović i drugarica Bjelke, a Dragoslav Đorđević Goša i Zdravko Kolar dolaze u 7. banijsku brigadu; Goša dolazi u politodjel brigade, a Kolar za zamjenika političkog komesara 2. bataljona. Dužnost intendanta brigade, umjesto smijenjenog Dure Fićura, preuzeo je dotadašnji načelnik štaba brigade, Vladimir Bakarić. Na njegovo mjesto za načelnika štaba brigade postavljen je dotadašnji načelnik štaba 7. banijske divizije Milan Pavlović Mđćun, koga je u diviziji smijenio novi načelnik štaba Vojislav Đokić.

Za vrijeme držanja položaja u irejonu Krstača, politodjel 7. banijske brigade napisao je, između 13. i 15. marta, priloženo pismo i uputio ga CK KPJ. U njemu je iznijet globalan pregled dejstava i stanja brigade u toku četvrtne neprijateljske ofanzive. Iz ovog pisma vidi se da je brigada

186 Pavle Jakšić, Zbornik »Sedma banijska divizija«, str. 186, 187. —• Prema mišljenju Higijenskog zavoda Hrvatske u Zagrebu do epidemije tifusa kod 7. banijske i 9. dalmatinske divizije u toku IV i V ofanzive došlo je zbog toga, što unazad 80 godina na Baniji i u Dalmaciji nije zabilježeno znatnije oboljenje od tifusa, pa je ljudstvo koje se našlo bez imuniteta i bez cijepljenja, iako savladano. Inkubacija u rejonu Glamoča i Prozora, a epidemija polovinom marta u Hercegovini, to i potvrđuje. Drugih dilema oko toga pitanja nije bilo.

tada imala svega 550 boraca i starješina, što znači da je od ranijih 1.200 izgubila 650 ljudi ili oko 54°/. Zbog značaja navedenog pisma, donosimo ga u cjelini.

Politodjel VII hrv. brigade
VII divizije N. O. V. H.

DRUG. CENTRALNOM KOMITETU KOM. PARTIJE
JUGOSLAVIJE¹⁸⁷

Pišemo vam ovaj kratak izvještaj, koji liči na partijsko-politički izvještaj, kakav politodjel po pravilu treba da podnosi, zbog izvanrednih prilika u kojima se ova brigada nalazi, kao i zbog stanja koje preživljuje.

Prilikom našeg pokreta sa Banije, upravo neposredno pred neprijateljsku ofanzivu, naša brigada brojala je skupa oko 1100 (hiljadu sto) ljudi. Ovdje su uračunati borci sa komorom — intendanturom, četom za vezu. Uz put, na našem putu, od banijskih izbjeglica mobilisali smo nešto više od 200 drugova za vojsku. To su bili mladi i zdraviji ljudi.

Međutim, sada VII brigada raspolaže sa 550 (petsto pedeset) partizana, uključiv tu i štab brigade. Ovako silan gubitak ljudstva da se objasniti... faktorima: Učestvujući neprestano u borbama, nalazeći se na glavnom udaru neprijateljske ofanzive, ova brigada podnosila je česte udarce i pretrpjela ozbiljne gubitke. Prema podacima sa kojima raspolažemo u svim tim borbama do danas, izbačeno je iz stroja (samo mrtvih i ranjenih) oko 450 drugova. Prilikom noćnog probijanja brigade kroz nemački обруч na Lisini (iznad sela Lipe—Grmeč) nije nam se vratio jedan komandir čete sa 50 boraca. Njihova sudbina nam je nepoznata. Na putu od sela Tršca prema Cazinu izgubio se jedan komandir čete sa oko 30 bosih partizana.¹⁸³ (Brigada je prema zadatku išla drugim pravcem, Rakovica—Drežnik). Zaboravili smo spomenuti da je od avionskog bombardovanja stradalo, prilikom prebacivanja preko Neretve, kod Jablanice 49 drugova, od toga mrtvih više od 20.

Za sve ovo vrijeme brigada je imala niz drugih teškoća koje se odražavaju na njenom današnjem stanju. Ne imajući upravo ni jednog dana odmora, loše odjeveni, oskudno hranjeni (skoro ni jednog dana nije bilo hljeba — od odlaska sa Banije), prolazeći kroz krajeve poznate po hroničnim epidemijama trbušnog tifusa i pjegavca, Glamoč—Vakuf, naši borci oslabljeni i fizički neotporni, lako podliježu oboljenjima, u zadnje vrijeme vrlo ozbiljnim.

187 Arhiv CK SKJ, reg. br. 5625/V, 2—89 (43).

188 Obe ove grupe boraca vratile su se na Baniju, probijajući se, pod vrlo teškim okolnostima, pri čemu su navedeni komandiri pokazali punu inicijativu i snalažljivost.

Zbog loše ishrane, oticanja nogu i »avitaminoza« je česta pojava. Nego, zadnjih dana naša brigada nalazi se u ... epidemiji pjegavca. Do sada je otpremljeno za bolnicu oko 55 sa pjegavcem. Dobili smo izvještaj da većina od njih umire. Danas je pronađeno 19 ... oboljenja. Ovako naglom širenju pjegavca ... pored loše ishrane, vrlo slaba, upravo nikakva odjeća (pomanjkanje veša), tako da se nečistoća uvriježila u čitavoj brigadi. U brigadnoj ambulanti ima svaki dan prosječno oko 30 bolesnika, lakših i u »ispitivanju«.

Epidemija »pjegavca«, u uslovima u kojima se nalazimo, predstavlja za našu brigadu najozbiljniju opasnost.

Naglašavamo vam da je najbolji kadar ove brigade, kadar koji je nosio na sebi sve terete ove brigade, u prvom redu partijski kadar, uglavnom nastradao.

Poginula su nam dva komandanta bataljona, ponos-junaci ove brigade, bolje reći čitave divizije.

Na kraju, poslije svega, prije dva dana poginuo je u selu Glogošnici i naš sekretar Partije u brigadi,¹⁸⁹ koji je ujedno bio i sekretar divizijskog komiteta — drug Miloš Žic...«⁹⁰

Iz rejona Krstača, Dragan Sela i s. Lostre 7. banijska brigada je u sastavu 7. banijske divizije nastavila 16. marta pokret u pravcu s. Idbara i Boračkih jezera. Usput je prihvatila i ponijela zaostale ranjenike i bolesnike Centralne bolnice NOVJ.¹⁹¹

Još istog dana, 16. marta, brigada je stigla u s. Javorilk, da bi 17. marta izbila u rejon s. Idbara, odnosno u dolinu potoka Idbar—Baščica, lijeve pritoke Neretve. Tu su se nalazili štab 7. banijske divizije i 8. banijska brigada.

Pokret je bio ponovo otežan. Odmah inakon dolaska na položaje u rejonu Krstača 'oslobođeni su svi tovarni konji i upućeni za prenos ranjenika i tifusnih bolesnika. Cjelokupno naoružanje i ostali pribor borci su morali da nose na leđima. Prilikom pokreta brigade iz rejona Krstača intendant brigade sa ljudstvom intendanture i dijelovima bataljonskih komora, ostao je do 18. marta da sačeka da se konji vrate. Kako konji nisu vraćeni, oprema intendanture

189 Prema ovom podatku ocjenjujemo da je izvještaj pisan između 13. i 16. marta kada je brigada bila na položajima kod s. Krstača na padinama Prenja.

190 Original je vrlo oštećen i pojedini dijelovi se ne mogu tačno pročitati. Zato je ovaj prepis uzet iz Zbornika »Sedma banijska divizija«, str. 281—282.

191 Zbornik IV/11, dok. 85.

i bataljonskih komora je zapaljena, a ljudstvo pozadine stiglo je u brigadu tek tri dana kasnije, kod Boračkih jezera.

Umjesto toliko potrebnog odmora ili bar predanka, brigada je, kao i čitava divizija, dobila novo naređenje Vrhovnog štaba NOVJ. Trebalo je da se ubrza pokret, radi čišćenja od neprijateljskih grupa gornjeg toka Neretve (rejona Glavatičevo, Rakitnica, Bjelimići, Ulog) za smještaj ranjenika i bolesnika Centralne bolnice, kao i bolnica svih jedinica Operativne grupe divizija pod komandom Vrhovnog štaba NOVJ.¹⁹²

I pored strogih i jasnih naređenja da se pokret ubrza, došlo je do zastoja. Neprijateljski avioni su 17. marta izvršili višekratno bombardovanje rejona s. Idbara, tako da je pokret morao biti odgođen za tri sata. Za vrijeme zadržavanja, štab 7. banijske divizije i štabovi banijskih brigada izložili su predstavniku Vrhovnog štaba¹⁹³ tešku situaciju u banijakim brigadama, kao i u cijeloj diviziji.

Zbog takvog stanja, banijske jedinice su oslobođene praćenja i prenošenja ranjenika i bolesnika, ali je i dalje ostao zadatak da predu ispred ranjenika i očiste prostoriju za razmještaj bolnica. Tako je 7. banijska brigada u toku 17. marta nastavila pokret opštim pravcem s. Idbar—s. Bijela.

Zbog dejstva neprijateljske artiljerije, brigadi je trebalo punih 11 časova da preko vrleti pređe rastojanje od oko 8 km. Iako je izbjegavala staze, brigada je ipak 18. marta imala 6 mrtvih od neprijateljske avijacije i artiljerijske vatre.

Nešto oko 2 časa po ponoći 19. marta, iz s. Bijeje je nastavljen pokret i, do 10,30 časova, brigada je stigla u rejon Boračkih jezera. Ovaj, veoma naporan i težak put od Krstača do Boračkih jezera, iznurio je borce do krajnosti. Tu se pod visokim borovima, uz velike vatre, brigada malo odmorila i dobila, za tadašnje prilike, nešto bolji obrok. Odmah su preduzete i mjere protiv nekih pojava do kojih je došlo prije navedenog iznuravanja.

¹⁹² Zbornik II/8, str. 183.

¹⁹³ Velimir Terzić, pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba.

U toku 20. marta brigada je iz rejonu Boračkih jezera nastavila pokret uz rijeku Neretvu, do mosta kod s. Glavatičeva. Posmatrajući prelaženje jedinica preko mosta, neki članovi Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba NOVJ koji su se tu našli, zaključili su da je banijским jedinicama neophodan bar mali odmor. Međutim, one ga ni tada nisu mogle dobiti. Poslije zastanka i obroka u s. Srednjim Njivama, brigada je nastavila pokret za s. Blace i Dudle, a potom je raspoređena: s. Gornje Njive, s. Srednje Njive, s. Blace, s. Dudle, s. Grušće.¹⁹⁴

U novom rejonu, na južnim padinama planine Visočice, odnosno u gornjem toku Neretve, smanjeni su napadi neprijateljskih aviona i dejstvo artiljerije. Međutim, njih su zamijenila dejstva grupe četnika i muslimanske milicije, zaostale na tom terenu. One su stalno vrebale iz prikrajaka, spremne da zaskoče i napadnu manje ili veće parti-zanske dijelove.

Od 22. do 27. marta, zbog znatno smanjenog brojnog stanja, izvršena je i reorganizacija jedinica. Bataljoni su morali biti svedeni na po dvije čete, a čete na po dva voda. Pri štabovima bataljona ostali su i dalje prateći i radni vodovi. Samo tog dana u brigadi je od tifusa bolovalo 360 boraca i rukovodilaca.¹⁹⁵

Epidemija tifusa je uzimala sve većeg maha. Teško oboljeli su izdvajani u zasebne kuće ili zasebne zaseoke. Oni zdravi, prezdravljeni i još potpuno ne savladani bolešću, su osiguravali bolesne, rastjerivali navedene neprijateljske grupe, nabavljali hranu za sebe i oboljele drugove. Tako je čitava jedinica bila pretvorena u svojevremenu poljsku bolnicu.¹⁹⁶

194 Zbornik *Uli*, dok. 103. Osmo banijska brigada posjela je rejon: Dužane—Zagredec—Trbotina, a 16. rejon: Dolovi—Kula—Jezera, odakle po naređenju Vrhovnog štaba produžuje za Ulog.

195 Slavko Borojević, *Dnevnik*, str. 57—60.

196 Dok je 7. banijska divizija štitila i evakuisala ranjenike i bolesnike u rejonu Glavatičeva, ostale divizije Operativne grupe Vrhovnog štaba razvile su ofanzivu širokih razmjera: 1. proleterska je držala položaje prema Konjicu, 2. proleterska oslobađala Kalinovik i nastupala u pravcu Foče, a 3. udarna divizija 22. marta zauzela Nevesinje.

I to vrijeme, vrijeme obezbjeđivanja svih bolnica, iskorišćeno je za organizaciono učvršćivanje jedinica. Održavani su radni, politički i kulturno-iprosvjetni sastanci. Prvo su održani sastanci sa svim starješinama, a zatim partijskih i 'skojevskih organizacija i Politodjela u brigadi. Težište je bilo na mjerama da se spriječi da borci samovoljno uzimaju hranu na terenu. Oštro su kritikovana 22 druga iz 1. bataljona 24 iz 2. bataljona, a isto toliko iz 3. bataljona. Istaknuto je da su ovi samovoljnim uzimanjem hrane po kućama, krnjili ugled svih partizanskih, a posebno banijskih boraca, na što je oštro regovao Vrhovni štab NOVJ i lično drug Tito.¹⁹⁷

Najstrožoj kazni, strijeljanju zbog »pljačke«, pribjegli se kao krajnjoj nuždi, u stvari, brigada je bila u teškoj epidemiji tifusa, a svuda naokolo su vrebale navedene neprijateljske, četničko-muslimanske grupe koje su se oslanjale na svoje seoske i rodbinske veze. Samovoljno uzimanje hrane u ionako siromašnim selima, osim političkog i moralnog efekta, moglo je dovesti do jačih neprijateljskih napada na brigadu i diviziju, tada pretvorene u poljske bolnice. Osim toga, iz oslobođenog Nevesinja tih je dana stiglo nešto više hrane, što je, istina, samo djelomično poboljšalo problem ishrane. Zbog toga je morala biti izvršena konfiskacija hrane u nekim selima, kao što je Grušće i neka druga u okolini.¹⁹⁸

Osim hrane, javio se i problem naoružanja i municije. Prije odlaska sa Banije, 7. banijska brigada je bila naoružana oružjem kalibra 7,9 mm. U danonoćnim borbama od Siska do gornjeg toka Neretve skoro sve zalihe municije su istrošene. U krajevima Hercegovine preovladavalo je u naoružanju neprijatelja oružje italijanske proizvodnje, za koje je bilo nešto više municije.¹⁹⁹ Da bi i banijske parti-

197 Trojica boraca, koji su i poslije navedene kritike i oštrog upozorenja ponovili grešku koja je okarakterisana kao pljačka, osuđeni su na smrt i strijeljani pred strojem.

198 Selo Grušće, kao i okolna, miješanog su stanovništva: Srbi, Hrvati i Muslimani. Njihovi muškarci su bili većinom u navedenim grupama (četnici, muslimanska milicija ili u ustaškim jedinicama).

199 Zbornik IV/11, dok. 188.

zanske jedinice dobile bar dio talijanskog naoružanja sa municijom, iz ostalih jedinica Operativne grupe NOVJ — divizija i brigada su pokupljeni viškovi italijanskog oružja sa municijom i dodijeljeni banijskim brigadama.

Neprijatelj iz okolnih garnizona nije dozvoljavao odmor i sređivanje teško izmorenih partizanskih jedinica. Italijanski 6. korpus, čiji je štab bio u Mostaru, nastojao je svim snagama i sredstvima da održi svoja uporišta i garnizone u Hercegovini. Za to je, uz svoje jedinice, aktivirao i sve raspoložive kvislinške formacije (ustaše, četnike, muslimansku miliciju i druge).²⁰⁰ Svoje glavne snage uputio je u pravcu Uloga, tj. ka centru rasporeda naših jedinica i bolnica. To je posebno otežavalo položaj, epidemijom tifusa zahvaćene 7. banijske i 9. dalmatinske divizije i njihovih brigada, daleko zaostalih iza 1, 2. i 3. divizije u sastavu Operativne grupe NOVJ.²⁰¹

Epidemija tifusnih oboljenja -bila je potpuna. O tome rječito svjedoči i izvještaj načelnika saniteta Vrhovnog štaba NOVJ, dr Gojka Nikoliša i štaba 7. banijske divizije, upućenih Vrhovnom štabu 29. marta do 2. aprila 1943. godine.²⁰² Tu dr Nikoliš, pored ostalog, kaže:

»Pjegavac je zasada u neprekidnom porastu. Veći priliv potječe iz 7. divizije kao i -ostalih divizija. Još uvijek se radi 0 slučajevima koji su se inficirali negdje na prostoriji Prozor—Jablanica... U cjelini, problem pjegavca smatramo veoma ozbiljnim i predviđamo da bi nam mogao nanijeti teške udarce i poremetiti udarnu moć naših jedinica ...«

A u izvještaju štaba 7. banijske divizije od 2. aprila 1943. godine, između ostalog, -piše:

»... Poslije izvještaja štaba 7. brigade da zbog pogoršanja zdravstvenog stanja za posljednja dva dana nije u mogućnosti da izvrši smjenu 3. krajiške brigade, o čemu će vam podnijeti usmeni izvještaj drug komesar divizije, pozvao sam referenta

200 Isto, dok. 311 i 314.

201 Zbornik II/8, dok. br. 182 i 209, 219. Opšti raspored Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba NOVJ koncem marta 1943. godine bio je: 1. i 2. proleterska divizija su izbile na rijeku Drinu između Ūstikoline i Bastasa, pripremajući se za prelaz na desnu obalu i razbijanje četnika; 3. udarna divizija je u Gatačkom polju, 9. dalmatinska je upućena na pravac Mostar—Nevesinje.

202 Zbornik II/8, dok. 211.

saniteta Vrhovnog štaba da obrazuje komisiju ... Konstatovano je da su oboljenja za koja se mislilo da je gripa, tifusna oboljenja. Tokom jučerašnjeg dana upućeno je u bolnicu 34 bolesnika, od kojih su 4 na putu umrla. Jedan je umro 31/1. u ambulanti. Jučer ujutro javilo se 16 u ambulantu, a tokom dana došla su još dvojica. U ambulanti bolesnici padaju u agoniju, tako da to čini utisak prave bolnice. Zbog toga borci izbjegavaju ambulantu i postoji vjerovatnoća da ih ima dosta bolesnih koji se i ne javljaju odmah, nego tek onda kada više nisu u stanju da se kreću ...²⁰³

Brza kulminacija epidemije tifusa u svim jedinicama 7. banijske, kao i u 9. dalmatinskoj diviziji, primorala je i Vrhovni štab NOVJ da, bar privremeno, zaustavi ili uspori napredovanje ka jugoistoku. Zaustavljanje Operativne grupe divizija pod komandom Vrhovnog štaba NOVJ u Hercegovini, stvorilo je uslove neprijatelju da skoro mjesec dana reorganizuje svoje posadne u lovačke divizije kao i za popunu i pojačavanje svojih snaga i planiranje nove operacije protiv glavne Operativne grupe NOVJ.

Tifus, glad i druge ratne nedaće prouzrokovale su i niz propratnih pojava u jedinicama. Najdetaljniji opis situacije u kojoj se našla i epidemija tifusa, koja je zahvatila banijske jedinice u rejonu Hercegovine, dao je dr Gojko Nikoliš u pomenutom izvještaju od 2. aprila, nakon ličnog obilaska. On, između ostalog, opisuje opće stanje, terenske i smještajne uslove, stanje ranjenih (417), internih (111) i tifusnih rekonvalescenata (74), ili, ukupno u diviziji, 592 bolesnika. O stanju u 7. banijskoj brigadi piše:

»... Ambulanta 7. brigade. Brojno stanje 31. III iznosilo je 34 nepokretna bolesnika, od toga 15 sa temperaturom i 19 iznemoglih sa otocima i prolivima. Svih 34 bilo je evakuisano u Bjelimić i putem su četvorica umrla, mada su jašili na konjima. Mada je ambulanta, kao što rekošmo, bila 31. III evakuisana, ipak se, za svega 24 časa kasnije, ponovo napunila, tako da je jučer 1. IV u momentu mog obilaska stanje bilo sledeće: febrilnih 20, iznurenih s prolivima i otocima 48. Svega 68«.²⁰⁴

I komesar 2. bataljona 7. banijske brigade, Slavko Borojević, u dnevniku za 3—4. april 1943. godine, između ostalog, zapisao je:

203 Zbornik IV/12, dok. 9.

204 Zbornik I/1, str. 155, 160 (Sanitetska služba u NOR-u).

»Vratili smo se u Grušće. Stanje u bataljonu se pogoršalo. Bolesnih od pjegavog tifusa svaki dan sve više. Visoka temperatura, otekline. Za par dana bataljon se smanjio za više od 20 ljudi. Partizani su upravo zaprepašćeni kako će proći i kuda sve to vodi.

U 3. bataljonu se pojavilo »dezerterstvo«... Počeli su bježati jer se boje gladi i smrti. Pitaju samo »kada ćemo na Baniju, kada ćemo ići odavde, šta nas već toliko ovdje drže, kada ću se najesti?« Ni sam ne znam na čemu smo. Kolunić, Pidriš i Prenj su pojeli posljednji gram naših rezervi.²⁰⁵

Svakodnevno obolijevanje, umiranje i agonija kod tifusara bolesnika, pojačavala je neizvjesnost i strah kod ljudi. U toku 13. aprila, ručnom bombom ubio se komesar čete iz 3. bataljona, Ivan Krušelj. I on je obolio i sve više malak-savao, pa je došao do zaključka da neće moći dalje izdržati napore i — odlučio se na samoubistvo.²⁰⁶

Daleko od aktivnih zbivanja toga perioda, više bolnica — karantin, nego borbena jedinica, 7. banijska brigada u sastavu 7. banijske divizije nije mogla da uzme učešća u većim borbama, osim da odbija od ranjenih i bolesnih navedene četničke i muslimanske grupe. Zbog toga se brigada i vrlo malo spominje u ratnim dokumentima iz tog perioda. Međutim, ona je izvršavala jedan od najhumanijih zadataka jedne oslobodilačke vojske — zaštitu ranjenih i od tifusa oboljelih boraca čitave Operativne grupe divizija pod komandom Vrhovnog štaba NOVJ.²⁰⁷

205 Slavko Borojević, navedeni dnevnik, str. 63—63.

206 Slavko Borojević, Dnevnik, str. 67.

207 Golgotu tifusne epidemije pogoršavala je glad na planini Visočici, koju sa istoka i juga okružuju izvorni potoci rijeke Neretve, a sa sjevera pritoka Neretve — Rakitnica. Tu su razmještene rasuta planinska sela: Grušće, Spiljani, Kašići, Glavatičeyo, Bjelindći (Odžaci), Ljubuša, a u dolini Neretve; Dubočani, Čukovići, Lukomir, Umoljaini, Rakitnica, Ozime i druga manja — u kanjonu i po padinama Neretve i Rakitnice. Čitavo to područje naziva se jednim imenom Džemat. Okruženo je visokim planinama i to: sa istoka Zelengorom, sa sjeveroistoka Treskavicom, sa sjevera Bjelašnicom, sa jugozapada pl. Crnom gorom i sa juga pl. Crvanj. To je, bez sumnje, najizolovaniji veći prostor takvog tipa i — jedinstven u Evropi. Osim kanjona Neretve, bez puta i staze, pored ove prostorije prolazi jedini put Mostar—Nevesitnje—Kalinovik—Sarajevo. Tu je i posljednja prašuma Evrope. Na tom prostoru, veličine oko 30X50 kilometara, banijske i dalmatinske partizanske brigade doživjele su

Osim oibezbjedenja bolesnika, najteže je bilo obezbijediti njihovu ishranu, u tim stadijumima oboljenja najpotrebnije sredstvo za ozdravljenje. Mjesno stanovništvo na prostori razmještaja sastavljeno je od triju narodnosti, dotada i tada nedovoljno vezano za spoljne političke utjecaje. Međusobno, stanovništvo je bilo prividno podijeljeno na četničke, ustaške i snage muslimanske milicije. Služeći, međutim, istom neprijatelju, međusobno povezani svojim zajedničkim interesima za opstanak, štitili su se međusobno. Dio za borbu najsposobnijih muškaraca bio je u redovima okupatorsko-kvislinških formacija, a dio, u selima i oko njih, u mjesnim samozaštitnim naoružanim grupama. Partizanima nijesu bili naklonjeni, ali vjekovna iskustva sprječavala su ih na veća i otvorenija neprijateljstva. Zbog toga su i opterećenja koja nosi svaki rat i vojska tolerisali do krajnjih granica, pri čemu su zreli i stariji ljudi utjecali na mlade i one emotivnije.

Područje je, kako je i rečeno, krajnje siromašno i oskudijevalo je svim i svačim još u vrijeme mira, a pogotovo u vrijeme rata, kada su skoro potpuno spriječeni vanjski izvori, smanjen broj radnih ruku, uz skoro redovito izdržavanje neke oružane sile. Bivše seoske starješine trudile su se da, sa jedne strane, zadovolje minimalne zahtjeve i naše oružane sile, a, sa druge, da maksimalno zaštite sopstvene i seoske interese.

Saznanja naših boraca za teškoće stanovništva uticala su da se ublaži mržnja zbog njihovog takvog stava, tako da su se obadvije strane mirile sa nekom vrstom privremene ili prividne koegzistencije. Naši su nastojali da dobiju što više, jer im je više trebalo za oporavak preboljelih tifusnih bolesnika koje je vrlo teško nahraniti, a oni — da što više sakriju za sebe. Pri tome, stalno je prijetila opasnost od nekontrolisane rekvizicije grupa i pojedinaca. Zbog toga su u našim jedinicama i preduzimane najdrastičnije mjere, sve do strijeljanja. Situaciju su donekle popravila dva veća transporta hrane iz oslobođenog Nevesinja. Sa tim trans-

svoju najveću ratnu golgotu i stradanje. Bila je to epidemija tifusa od 20. marta do 1. maja 1943. godine, odnosno čitavo vrijeme između velikih neprijateljskih operacija protiv NOVJ i Titove države 1943. godine, u tzv. četvrtoj i petoj neprijateljskoj ofanzivi.

portima je doneseno i nekih sitnih potrebština za mjesno stanovništvo (soli, eksera, potkovića i slično). Ovo je pomoglo da se za drugi transport iz Nevesinja uspjelo dobiti oko 52 konja, za razliku od samo 18 za prvi transport.

Pored svih preduzetih mjera, borci su umirali od tifusa, od gladi i drugih bolesti. Razbolio se najzad i komandant 7. banijske brigade, Nikola Maraković Nina.²⁰⁸ Njegovo oboljenje kulminiralo je 12. aprila 1943. godine.

U tom rejonu, umjesto poginulog zamjenika političkog komesara 7. banijske brigade — i ujedno sekretara Komiteta KPJ u 7. banijskoj diviziji, CK SKJ je uputio Pera Lalovića, rodom iz Crne Gore, predratnog komunistu. Jedinice su popunjene i s nekim rukovodiocima iz drugih brigada i divizija Operativne grupe. Prekretnica u epidemiji tifusa osjetila se nabolje 15. a posebno 17. aprila.

Tih su se dana u jedinice vratili prvi ozdravijeli borci i rukovodioci, ali — još uvijek rekonvalescenti. Njima je itekako trebao još duži odmor i oporavak. Ali, situacija je zahtijevala da što prije u stroju zamijene one koji su i dalje odlazili u bolnicu. Brojno stanje 7. banijske brigade na dan 16. aprila 1943. godine iznosilo je svega oko 150 boraca i rukovodilaca.²⁰⁹ U toku 19. aprila upućeno je oko 19 novih, najtežih bolesnika u divizijsku bolnicu u s. Bjelimiće. To je učinjeno da bi ostatak brigade bio što pokretljiviji u slučaju jačih napada četničkih grupa i muslimanske milicije. Odnosno, po naređenju Vrhovnog štaba NOVJ u gonjenje četničkih grupa na desnoj obali Neretve, u rejon s. Čičeva, upućen je 1. bataljon sa ukupno 60 boraca. Treći bataljon je 18. aprila imao 40 zdravijih i 27 bolesnih boraca, pa je zato i ostavljen u s. Grušće da obezbijedi štab brigade i teže bolesnike u brigadnoj ambulanti. Zatim je protiv četnika, koji su se pojavili u s. Čičevu i s. Kuli, upućen i 2. bataljon, kao smjena 1. bataljonu. A, ubrzo, za njihovo pojačanje upućen je i dio zdravih boraca iz 3. bataljona.²¹⁰

208 Između mnogih koji su danonoćno umirali u ovom rejonu, umro je i poznati puškomitraljezac brigade Bamburać, sin apotekara iz Varaždina, kao i borac Sajdl, koji je prvih dana četvrte neprijateljske ofanzive prebjegao iz 369. legionarske »Vražje« divizije.

209 Zbornik II/9, str. 116.

210 Zbornik IV/12, str. 226.

Poseban uspjeh u navedenoj potjeri protiv četnika bio je u tome što su bataljoni uspjeli da rekviriraju nešto stoke za ishranu bolesnika i jedinica. Međutim, porazna vijest bila je da su, tokom i poslije te akcije, nestala dva komandira četa iz 1. i 2. bataljona. Zbog lične malodušnosti dezertirao je komandir 2. čete 1. bataljona, Stojan Cakalo, zv. Čokan, dok je komandir 1. čete 2. bataljona, Pero Sarapa, bio teško ranjen i zaostao za jedinicom.²¹¹

Kako su ostale divizije Operativne grupe, pod komandom Vrhovnog štaba NOVJ, u međuvremenu prešle rijeku Drinu, to su i 7. banijska divizija, kao i njene brigade, uskoro krenule ka liniji Nevesinje—'Kalinovik i ka Zelenogori. Međutim, tokom 21. aprila zbio se jedan od najneprijatnijih i najtežih događaja u 7. brigadi u toku četvrte neprijateljske ofanzive...

Ne želeći da krenu dalje u »nepoznato«, dezertirao je dio štaba 2. bataljona. Vođa dezertera bio je komandant bataljona, Bojkan Borojević. Uz njega, dezertirao je njegov zamjenik Stojan Dodoš, zamjenik političkog komesara bataljona Zlatko Cesar, rodom iz Zagreba, intendant bataljona Dragan Podunavac i pisar bataljona S. Bunčić. Inicijator dezerterstva je bio komandant bataljona Bojkan Borojević, predratni lugar. Agitovao je da se vrate na Baniju. Međutim, on je sa ostalim dezerterima išao prema Baniji, dok su mu »pristalice« vraćanja bile potrebne, a onda se, negdje na putu, izgubio i priključio četnicima. Ostatak grupe dezertera produžio je u pravcu Banije. Međutim, negdje u srednjoj Bosni uhvatio ih je štab 1. bosanskog korpusa, saslušao, osudio i strijeljao.²¹²

211 Kada se brigada vratila na Baniju u jesen 1943. godine, Pero Sarapa je »nađen« na dužnosti komandira čete u 1. banijskoj brigadi Unske operativne grupe (OUG), kada je vraćen i, do kraja rata, ostao u 7. brigadi.

212 Bojkanu Borojeviću izgubio se svaki trag u ratu. Nakon navedenog dezerterstva, sa političko-partijskog kursa pri CK KPJ odmah je vraćen komesar 2. bataljona, Slavko Borojević, koji je jedno vrijeme sam komandovao 2. bataljonom, odnosno dok za novog komandanta nije postavljen Rade Milojević.

Na navedenom kursu pri CK KPJ u to vrijeme iz 7. banijske brigade bili su još i Vladimir Bakarić i Milutin Omazić.